

Landsbyvedtægt og øvrighed i hertugdømmet Slesvig

af Martin Rheinheimer

Der er bevaret over 300 landsbyvedtægter fra hertugdømmet Slesvig, og endnu flere er omtalt i kilderne.¹ På tysk betegnes de for det meste som "Willkür", "Beliebung" eller "Scheerbrief", mens de på dansk hedder "vilkår", "grandebrev" eller "vedtægt". Vedtægterne – som vi herefter kan kalde dem – var landsbyernes statutmæssige retsvedtægter. I hertugdømmet Slesvig regulerede de først og fremmest spørgsmål vedrørende dyrkningsfællesskabet, men også landsbyens styre og den gensidige hjælp i nødstilfælde udgjorde centrale elementer.

Vedtægterne er udbredte og savnes kun fra områderne med udviklet hovedgårdsdrift (Angel, Svans, Dänisch Wohld) samt fra de marsk-områder på vestkysten, hvor der ikke var landsbyfællesskab (Ejdersted, Nordstrand, Pelvorm). I 1520 hører man for første gang om slesvigske vedtægter: de gjaldt for Løgum, Humtrup og Braderup.² Deres tekst er dog

ikke overleveret; det er derimod en vedtægtslignende kontrakt fra landsbyen Læk dateret 1540 samt en egentlig vedtægt fra Solderup fra 1543.³ Disse tidlige vilkår stammer alle fra Tønder amt. Ligeledes i det 16. århundrede følger der så vedtægter fra Haderslev og Husum amter og "landskaberne" Femern og Stapelholm. Fra de øvrige amter kender man først vedtægter fra 1600-tallet, hvad der naturligvis kunne hænge sammen med overleveringen.⁴ Vedtægternes blomstringstid ligger dog entydigt i det 17. og 18. århundrede. 1600-tallets vedtægter kommer overvejende fra Als; mens 1700-tallet giver en koncentration fra Flensborg amt og landskabet Bredsted, idet der også i dette århundrede er mængder fra de øvrige egne. Indtil op i 1600-tallet er vedtægterne affattet på nedertysk (plattysk) eller dansk, herefter bliver de skrevet på højtysk eller dansk, men der er mange sproglige overgangsfænomener og sprog-grænsen er flydende. På Als blev mange af øens

Martin Rheinheimer, dr., født 1960. Studier i historie, latin og nygræsk filologi i Kiel og Thessaloniki, doktorgrad 1989, fra 1992 sekretær for Arbeitskreis für Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins. Har udgivet publikationer om korsfarerstaterne og 1600-1800-tallets social- og mentalitetshistorie.

vedtægter, der var skrevet på dansk, således oversat til tysk i 1700-tallet.⁵ Endnu i 20. århundrede kunne man i øvrigt på de nordfriske halliger træffe de såkaldte "*Fennebriefe*", som regulerede de traditionelle problemer vedrørende overdrevet.

Skriftlige reguleringer af landsbyens liv, svarende til de slesvigske vedtægter, eksisterede såvel i kongeriget Danmark som i de fleste nordtyske områder, i Østfrisland og Oldenburg og i Vestpreussen.⁶ Dateringsmæssigt ligner Slesvigs vedtægter også det øvrige materiale: den tidligste holstenske vedtægt, der stammer fra en landsby under klostret Ahrensbök, daterer sig til 1496.⁷ Det er tydeligt, at de slesvigske eksempler udviser stor lighed med landsbyvedtægter fra Hohenlohe og Thüringen.⁸

Den ældre tyske litteratur om emnet skelnede mellem såkaldte "*Weistümer*", "*Willküren*" (vider/vedtægter) samt "øvrighedens landsbyforordninger".⁹ Mens de slesvigske vedtægter, skønt de af og til påberåber sig gammel ret, grundlæggende udgør en *ny* ret, så kodificerer de sydtyske "*Weistümer*" i en bestemt form *gammel* ret. Dette er imidlertid kun et formelt problem, og de slesvigske vedtægter kan faktisk uden problemer indordnes under den gængse definition på "*Weistümer*", som i 1916 blev formuleret af Hans Fehr. Ifølge den udgør "*Weistümer*" "retskilder fra en snæver lokal kreds af bønder, udgående fra fællesskabet

alene eller fra fællesskab og herskab i forening. De udviser overvejende en sædvaneretslig og indtil 16. århundrede en tyskretslig natur, og de skal tjene til varig regulering af retsforhold".¹⁰ De to tyske forskere Eugen Wohlhaupter og Dieter Werkmüller kunne derfor med god grund betegne slesvigske vedtægter som "*Weistümer*", men i sidste ende er der her tale om et ideologisk spørgsmål, som er uden betydning for denne artikel.¹¹

Det er i vor sammenhæng vigtigt at forstå de slesvigske vedtægter. I dem krystalliserer sig den tidligmoderne tids økonomiske og sociale problemer. De er udslag af periodens økonomiske kriser, nye produktionsteknikker, ændret efterspørgsel efter landbrugsprodukter, befolkningsvækst og økologiske problemer, men også af den tidlige moderne stats opståen. Indtil nu har det været herskende mening, at vedtægterne var udtryk for landsbyfællesskabernes autonomi, som så blev trængt tilbage af øvrigheden i takt med statsmagtens ekspansion.¹² Rent faktisk lader det sig påvise, at øvrigheden fra 1600-tallet og fremefter fik stadig større indflydelse på vedtægterne. Denne proces er indtil nu ikke blevet undersøgt.

I det følgende vil jeg særlig rette blikket mod vedtægternes retslige karakter, for kun således kan man rigtig forstå landsbyfællesskabets og øvrighedens intentioner. De intentioner, som lå til grund for etableringen af en

vedtægt, bliver tydelige i det øjeblik vedtægten blev affattet – ved dens “*Aufrichtung*” (oprettelse), som det hedder i mange af dem. Derfor skal formalia omkring oprettelse af en vedtægt undersøges. Desuden vil jeg rette opmærksomheden mod, hvordan de sanktioner, der var forudset i vedtægterne, blev gennemført, for netop på dette punkt træder øvrighedens stigende indflydelse frem.

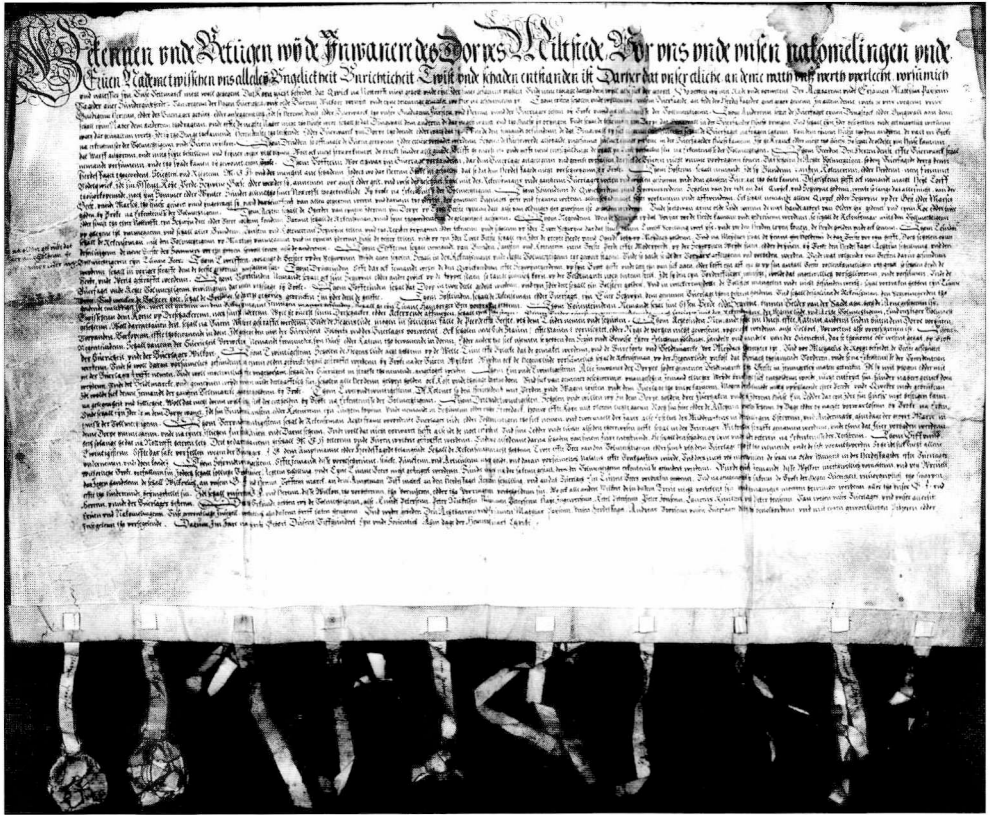
Ordenens opretholdelse

Grundlæggende for alle de slesvigske landsbyvedtægter er genetablering eller sikring af orden. “Det gøres vitterligt, at eftersom der hidindtil i Oversø landsbyfællesskab har været uretmæssigheder med hensyn til jorder, græsningsområder og øvrige naboanliggender, hvorved det ofte er kommet til vildfarelser blandt dem, så har de samlede indbyggere opsat efterfølgende punkter, frivillige forening og vedtægt”, sådan begynder vedtægten for landsbyen Oversø fra 1703.¹³ De fleste andre landsbyvedtægter angiver en lignende årsag til deres opståen. Der tales om vildfarelser, stridigheder eller uretmæssigheder, som i reglen har relation til spørgsmål om markfællesskabet. I Ellund (1706) havde der oven i købet hersket tilstande med hyppige “store slagsmål”, idet man ifølge skråen stod stejlt på sine rettigheder til græsning og tørvegravning.¹⁴ Landsbyen Humtrup oprettede i 1624 en vedtægt, efter at man her “desværre har set og erfaret, hvor jam-

merligt det kære korn” blev ødelagt, og hvordan de fælles enge og græsninger led under manglende orden og fortæredes og fordærvedes af både egne og fremmedes kvæg.¹⁵ Mange vedtægter betoner dog i stedet for de skader, der opstår ved manglen på en ordening, de fordele, som indbyggerne kan opnå ved oprettelsen af en vedtægt: “I betragtning af vore efterkommeres nytte og bedste” havde bønderne i Løvensted i 1669 “oprettet og stiftet et fælles landsbylavs vedtægt”, der ifølge dens tekst skulle beskytte landsbymark, alminding, agre, hede, græsning, moser, krat, veje og broer.¹⁶

Landsbyvedtægternes indhold, form og funktion, fremgangsmåden og grunden til deres oprettelse kan kun forstås som et udslag af en grundlæggende intention om at skabe og sikre fred. Under dette aspekt må man også betragte det forhold mellem øvrighed og landsby, som kommer til udtryk i vedtægterne. Fællesskabets autonomi og øvrighedens indgreb balancerede omkring dette fælles mål.

En vedtægt er i sin kerne ikke andet end en kontrakt mellem et landsbyfællesskabs medlemmer, og de betegnes i visse tilfælde ligefrem “*Contract*” eller “*Vereinbahrung*”, dvs. aftale. Dens oprettelse henhørte til den frivillige jurisdiktion og fulgte de former, som var karakteristiske herfor. For at oprette en vedtægt, som løste de eksisterende stridigheder og tjente hele landsbyen til “nytte og bedste”,

Vedtægt fra Mildsted, Husum amt, 24. maj 1571. Pergamentsbrev med vedhængende segl fra herredsfogeden, bondefogeden og 8 befuldmægtigede. LAS Urk.-Abt C, Nr. 112.

var det tilstrækkeligt, at alle fællesskabets stemmeberettigede medlemmer kom sammen og traf de nødvendige beslutninger. Af og til blev der udnævnt nogle "fuldmægtige" til at forestå udarbejdelse, således som det beskrives i en vestslesvigsk vedtægt fra 1750, hvor det hedder, at vedtægterne er vedtaget og må omskrives på ny, "efter at vi samtlige indbyggere i

Øster Lohedes landsbylav har været sammen og indbyrdes aftalt og bevilget ....". Selve revisionen skal imidlertid på fællesskabets vegne udføres af nogle betroede kongelige og biskoppelige fæstebønder, hvis navne nævnes – Boy Süncksen, Bahne Lorentzen, Carsten Süncksen, Sievert Ketelsen, Harke Ingwersen, Dierdich Olten, Jenß Sievertzen, Paul Jacobsen. 17 De

vedtægter, som de udvalgte bønder havde udarbejdet, er så blevet forelagt på landsbyens stævne. Medlemmerne med stemmeret, dvs. bønderne og i sjældne tilfælde også husmændene, diskuterede og godkendte de enkelte artikler, der så blev skrevet ned. I vedtægten fra Øster Lohede hedder det videre, at den er forelæst for og egenhændig underskrevet af landsbylavets ejere.¹⁸ Tilsvarende finder vi i Stenderup (Sundeved) beskrivelsen af, hvordan grandelavets medlemmer i 1603 var trådt sammen for at gøre en vedtægt. Herefter havde oldermændene udtaget 6 mand af de "fornemste", som havde rådslaget indbyrdes for igen at komme tilbage til lavet og her spørge alle naboerne, om de var tilfredse med alle vedtægtens enkelte punkter.¹⁹

Til tider var vedtægten oprettet alene ved bøndernes anerkendelse og underskrivelse. Landsbyens beboere underskrev dokumentet eller satte deres mærke og, hvis de havde et, deres segl under. Der er bevaret ganske mange vedtægter, som kun er underskrevet og besejlet af bystævnets medlemmer og deres repræsentanter; en del findes i form af originale vedtægter f.eks. fra Høgsbro 1568, Stenderup i Sundeved 1603, Brørsbøl 1653, Rødding 1671, Spragebøl 1677, Varnæs 1677, Adsbøl 1678, Vedding 1726; andre eksisterer kun i afskrifter.²⁰

Vedtægten skabte *ny* ret. Selv om den knyttede sig til gamle sædvaner og rettigheder, knæsatte den en ny ord-

ning, som det gjaldt om at sikre. Da der mange gange opstod strid om overenskomsternes indhold og gyldighed, og den tilstræbte orden altså ikke var sikret, søgte man ofte en yderligere retslig garanti. Til dette formål måtte der fremstilles en version, hvis gyldighed ingen kunne tvivle om. Også her gav den frivillige jurisdiktion muligheder: vedtægten kunne læses på tinge og få form af et retsligt dokument.

Særlig i de nordlige amter Haderslev, Aabenraa og Tønder var det skik, at vedtægterne blev læst på herredstinget, og at man her udbad sig et sikret dokument, et tingsvidne. Vedtægterne fra Solderup 1543, Ubjerg og Bjergermark 1634, Gåskær 1685, Sottrup 1702, Agerskov 1741 er således overleveret som originale tingsvidner, og flere afskrifter kendes også.²¹ Hertil kom, at mange vedtægter blev indført i tingbogen: de fleste vedtægter fra Haderslev amt er overleveret på denne måde. Denne mulighed for retslig sikring bestod grundlæggende ved alle privatretslige kontrakter. På tinget blev der også forelæst købs- og bytte-, overdragelses-, delings- og lejekontrakter etc., som kunne indføres i tingbogen eller udstedes som et tingsvidne. Her udøvede tingretten altså en notarfunktion: "*Tho wyd[er] Tuchnisse d[er] Warheit laten wy upgemetten Vagett und Sandtlude unsseme Impsegell wyth... drucken nedd[er] an spatium dusseß Brewesß*", "til yderligere vidnesbyrd om sandhe-

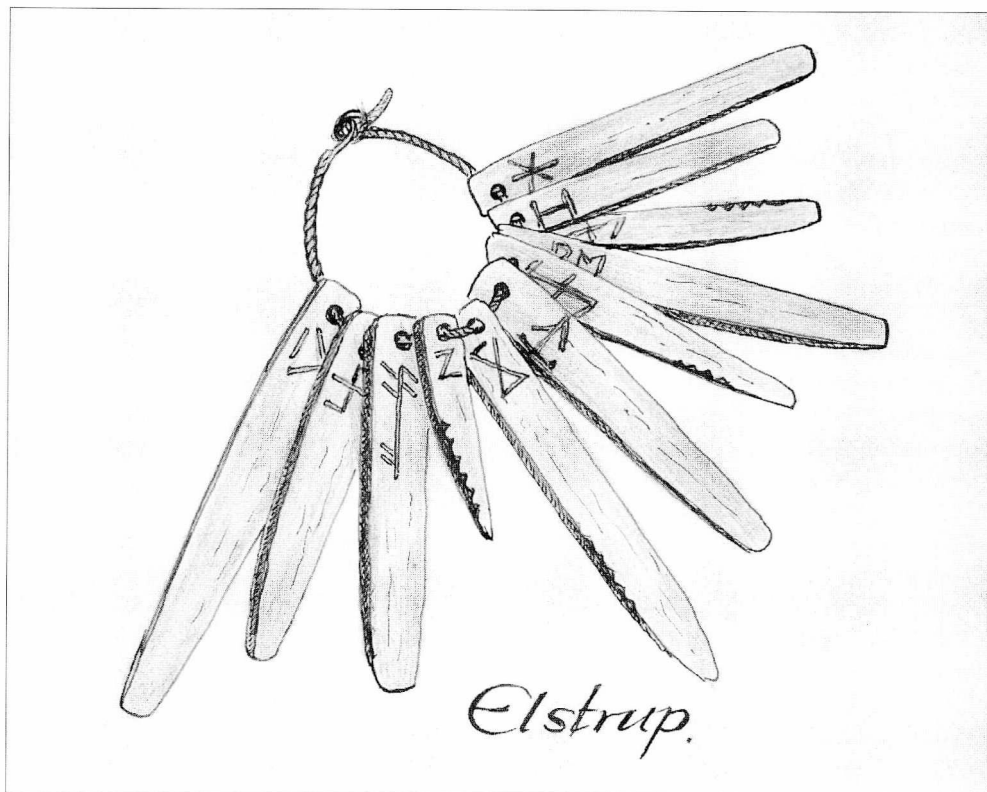
den lader vi ovenmeldte foged og sandemænd trykke vort segl for neden på dette brevs spatium”, hedder det 1543 i Solderup-vedtægten.²² Og i tingbogen for Gram herred blev vedtægten fra Ustrup indført i 1668 med bemærkningen: “*Er for Retten aff læst en skriftlige Grandewiede och Wedtegt*”.²³

I de sydligere amter – grænsen synes at gå tværs gennem Tønder amt – bad man ganske enkelt herredsfogeden om at medunderskrive. Han udstedte så dokumentet. Det var før 1721 hyppigst i Flensborg amt (f.eks. 1696 i Gremmerup, 1702 Harreslev, 1703 Oversø, 1706 Gotruppel, 1706 Ellund, 1706 Bov, 1708 Store Solt, 1709 Vejbæk, 1714 Jaruplund), men der er også eksempler fra andre egne, bl.a. den tidlige vedtægt fra 1571 fra Mildsted (Husum amt), Humtrups fra 1624 og Ubjergs fra 1715 (begge Tønder amt).²⁴ “Som bevis har vi bekræftet dette med vore navnes underskrift, og også bedt vor nuværende herredsfoged, den kongelige kommissær og husfoged Hinrich Lüders om at medunderskrive samme”, hedder det 1706 i Bov.²⁵ Inddragelsen af herredsfogeden skulle først og fremmest garantere den retslige sikkerhed. I Bov underskrev herredsfogeden “til vitterlighed” og satte sit segl under vedtægten. Den frivillige jurisdiktion hørte til hans officielle opgaver, og derfor faldt også udfærdigelse af dokumenter under hans ansvarsområde.²⁶ Den retslige sikring af et vilkårsbrev kunne

så yderligere understreges ved, at herredsfogeden fik selskab af herredstingets sandemænd og “rekensmanden” (den lokale skatteansvarlige) som medunderskrivere, hvad der f.eks. var tilfældet i 1701 i Jerrishøj og 1714 i Jaruplund. I Flensborg amt blev de fleste vedtægter indført i kontraktprotokoller som privatretslige overenskomster, og i Sønder Gos herred i Husum amt blev vedtægterne allerede fra 1625 registreret i kontrakt- og obligationsprotokollen.²⁷

Bøder og deres inddrivelse

Økonomiske og sociale problemer gjorde det nødvendigt at oprette en vedtægt; og de indebar altid et kompromis, som ikke alle var villige til at acceptere. Det var reglen, at det kom til overtrædelser, og derfor blev der i vedtægterne fastsat bøder for disse. De kunne enten betales i øl eller i penge.²⁸ Deres størrelse bestemtes af overtrædelsens betydning for landsbyfælleskabet. Hvis de ikke betaltes frivilligt, blev der gennemgående foretaget udpantning, og netop dette førte til strid, når udpantede personer betvivlede retmæssigheden og gik til retten.²⁹ Det forekom, at den fuldstændig frakendte landsbyen retten til at udpante overtræderen, særlig da når vedkommende ikke selv havde godkendt den aktuelle vedtægt ved sin underskrift. For ganske vist fandt man i vedtægterne normalt en passus om, at den gjaldt “for os, vore arvinger og vore efterkom-

Såkaldte "talliepinde" (tællepinde) fra landsbyen Elstrup på Als. I hver af de 18 pinde, som svarede til landsbyens 18 gårde og var forsynet med gårdenes bomærker, førte oldermanden regnskab med bøder. Ved hver overtrædelse af landsbyens vedtægt blev der skåret et hak i pindene, der altså fungerede som en slags bødeprotokol. Sønderborg Museum.

mere"; men det drejede sig alligevel netop om en overenskomst, som gjaldt for dem, som indgik den eller som frivilligt underkastede sig den.³⁰ Om en vedtægt var gældende for arvingerne eller køberne af en gård blev derfor væsentligst afgjort af, om de accepterede den frivilligt eller om

fællesskabet kunne udøve et tilstrækkeligt socialt tryk på dem. Her fremtræder da de grænser, som måtte følge med en vedtægt, der var oprettet inden for rammerne af den frivillige jurisdiktion: Landsbyfællesskabet måtte kun alt for ofte se sig nødsaget til at indklage reglernes over-

holdelse for retten, og det kunne let forekomme, at de ikke fik held dermed, f.eks. hvis den sagsøgte kunne dokumentere, at enkelte artikler ikke svarede til Jyske Lov eller øvrighedens forordninger.

Det var højst upraktisk for opretholdelsen af orden i landsbyen, hvis man for hver lille overtrædelse måtte gribe til en regulær retssag, og kong Christian III sikrede da også i Koldingrecessen, at landsbyerne havde ret til at oprette vider og vedtægter og til at udpante, hvis der indtraf overtrædelser af dem.³¹ Denne lov blev også anvendt i hertugdømmet Slesvig. Således fik landsbyerne Gåskær og Todsøl medhold ved Slogs herredsting i 1654, skønt Hans Mortensen var blevet "pantet og slået på sin ager", med en henvisning til netop "*Christiani III Recessen artic. 46*".³²

I tilfælde af, at den skyldige nægtede at lade sig udpante, sikrede fælleskabet sig hjælp fra øvrigheden ved at give denne en del af bøden, og dermed vaktes naturligvis øvrighedens finansielle interesse i vedtægternes overholdelse. Øvrigheden blev altså ud fra landsbyens behov trukket ind som garant for fælleskabets orden. Allerede 1543 forlød det i Solderup: "Den som ikke holder efterskrevne artikler og vilkår, han skal give sit herskab 18 skilling og indbyggerne 1 tønde øl".³³ Og i 1706 finder man i Bøvs vedtægt en sætning, der understreger, at den, der "i mindste måde"

handler mod vedtægten, skal bøde 2 rigsdaler til øvrigheden, som straks skal have en melding herom, ud over hvad han ellers er skyldig at bøde efter vedtægten.³⁴

Herredsfogedens underskrift, som oprindeligt voksede ud af den frivillige jurisdiktion og blot skulle sikre overenskomsten, fik da under disse omstændigheder en yderligere dimension. Da der endnu ikke eksisterede nogen deling mellem udøvende og dømmende magt inden for den frivillige jurisdiktion, var herredsfogeden ikke blot herredstingets leder og kunne sammen med retsskriveren foretage notatforretninger og bevidne indgåede aftaler. Han var også kongelig embedsmand, der repræsenterede politimyndigheden på laveste niveau, og skulle som sådan føre love og forordninger igennem og udøve rettens domme. Set fra landsbyen personificerede han altså den nærmeste øvrighedsinstans, nemlig herredets. Herredsfogeden noterede bødekra, oplæste dem en gang om året på tinge, skulle så give dem videre til amts-huset, for at de dømte kunne manes til betaling, og amtmanden en gang om året kunne gennemføre bødernes behandling på tinge. Efter forhandling med amtmanden måtte herredsfogeden så indkræve bødepengene.³⁵

Af herredsfogedens position fulgte, at hans underskrift ikke kun sikrede vedtægternes gyldighed på landsbyniveau; men også i forhold til den højere

myndighedsinstans. I Harreslev underskrev herredsfogeden i 1702 udtrykkelig "cum reservatione de forekommende kongelige interesser".³⁶ Vigtigere end herredsfogedens underskrift var altså i sådanne tilfælde amtmandens bekræftelse, som da også til tider blev ønsket i stedet for herredsfogedens underskrift.³⁷ Således skete det f.eks. i Alslev og Budsholm i 1701, at indbyggerne underskrev sammen med amtmanden, som man "underdanigst" havde ansøgt om afgive sin bekræftelse for at, "fornævnte forskellige punkter for fremtiden ... uigenkaldelig skulle holdes".³⁸ Amtmandens inddragelse havde sin gode grund i, at hans og herredsfogedens opgaver ikke altid var klart afgrænsede. F.eks. var det ved en række overenskomster, som vedrørte landsherrens interesser, foreskrevet, at amtmandens bekræftelse skulle indhentes, således ved salg af fæstegods.³⁹ Idet man bad amtmanden om at konfirmere vedtægterne, indrømmede man denne høje øvrighed en interesse i vedtægterne. Det kunne også være gavnligt i betragtning af, at amtmanden var den overordnede politimyndighed og altså havde myndighed over herredsfogeden. Da amtmanden var den egentlige ansvarlige for bødernes inddrivelse, var hans godkendelse af vedtægterne nødvendig, hvis man ville undgå komplikationer ved straffens eksekution. Faktisk finder man også i amtsregnskaberne talrige indførsler af bøder for overtrædelse af landsbyvedtægter.⁴⁰

Forordningen af 1721

Mange af landsbyens konflikter udspandt sig, at dens vedtægt ikke stemte overens med Jyske Lov eller landsherrelige forordninger. Den 28. oktober 1721 udgik der derfor en kongelig resolution, efter at man havde erfaret "at der hidindtil blandt hertugdømmernes indbyggere på grund af kvæghold og andre naboretslige forhold oftere havde været mange stridigheder, tvist og slagsmål". Det blev her bestemt, at "Kongelig Majestæt havde fundet for godt, at der i alle amter i hertugdømmene Slesvig og Holsten, undtagen hvad angår i marsken og i herskabet Pinneberg..... skulle gøres en skriftlig vedtægt om kvæghold og andre landsbyanliggender, og at samme skulle konfirmeres af den stedlige amtmand, hvis den ikke stred imod de kongelige forordninger".⁴¹ Gennem denne forordning fik vedtægterne på den ene side officielt anerkendelse som ønskeligt middel til at undgå stridigheder i landsbyerne, på den anden side blev de betinget af landsherrens kontrol. Det blev nu pligt, at amtmanden skulle bekræfte dem, og det lå fast, at de kun var gyldige, hvis de var i overensstemmelse med de landsherrelige forordninger.

Ved oprettelsen af vedtægten for Nyhus, Kruså og Klues i 1754 konstaterede herredsfoged M. Lüders således uoverensstemmelser og strøg bl.a. en passage,⁴² og senere blev vedtægterne kun konfirmeret af amtmand C. D. v. Holstein, for så vidt de deri indeholdte

punkter var godkendt af samtlige interessenter.⁴³ Øvrighedens indgreb kunne imidlertid også bevæge sig ud over mindre korrekturen af denne art, som jo egentlig var i landsbyens interesse, da de kunne forhindre fremtidige stridigheder og processer. Godkendelsen af vedtægterne for Gollendorf på Femern i 1758 blev eksempelvis ganske nægtet, fordi "denne vedtægt strider tydelig imod lovene i Lovbogen om reb og mål og er til ulempe for andre private, som besidder udskilte agre med ejendomsret". Konflikten over denne vedtægts godkendelse måtte da først gå til overretten i Gottorp og siden til Tyske Kancelli i København.⁴⁴ I Tønder amt ser man, at de stedlige myndigheder af amtmanden ved oprettelsen af vilkårene for Agtrup (1758) og for Wriksum på Før (1758) fik ordre til at undersøge, om hele landsbyen eller i det mindste to tredjedele af den var tilfreds med vedtægterne.⁴⁵

Allerede Georg Hanssen, der som den første beskæftigede sig videnskabeligt med de slesvigske landsbyvedtægter, kunne følgelig fastslå, at der i 1721 ikke blev grebet ind i "landsbyernes berettigede selvstyre"; men at øvrigheden samlede sine bestræbelser om at udskille beslutninger, som stred direkte mod landets love.⁴⁶

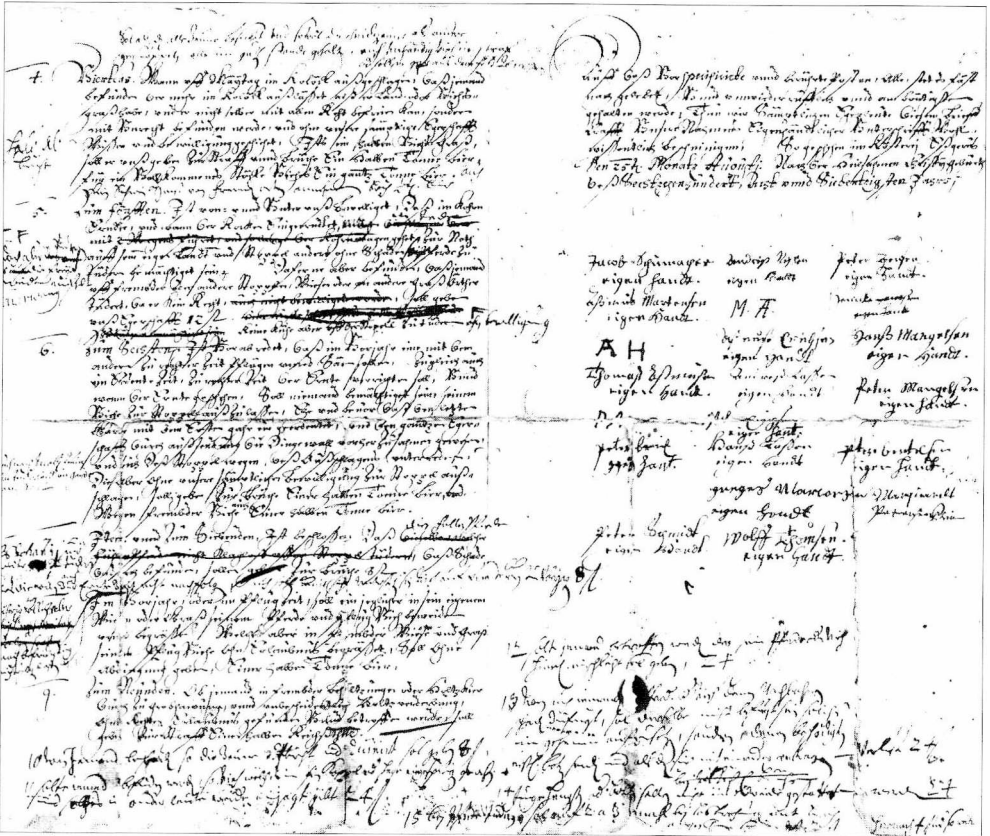
Øvrigheden griber ind

Med amtmandens konfirmation af vedtægterne og hans garanti for, at de-

res straffeforanstaltninger blev gennemført, ændrede vedtægterne karakter. I stedet for at være rent privatretslige overenskomster, blev de integrerede i retssystemet og den lokale strafferet. Øvrigheden garanterede på den ene side den orden, som man var blevet enig om, og gennemførte de fastsatte straffe. På den anden side gav godkendelsesretten også øvrigheden mulighed for at gribe ind i vedtægterne og hermed landsbyens interne forhold.

Indgreb af denne art kunne ske ud fra forskellige intentioner: 1) for at undgå de forudsigelige stridigheder i landsbyen, 2) for at varetage landsherrens eller den enkelte embedsmands finansielle interesser, 3) for at gennemføre øvrighedens forordninger – dvs., at øvrigheden greb ind for at ensrette retsforholdene i landet, for at udvide den landsherrelige autoritet i landsbyerne og for at indskrænke landsbyfællesskabernes beføjelser.

Indtil nu har vi set på tilfælde, hvor initiativet til øvrighedens konfirmation af en vedtægt udgik fra landsbyen selv eller skete som følge af den kongelige resolution af 1721. I visse tilfælde kom initiativet imidlertid allerede før 1721 fra amtmanden selv, f.eks. i Branderup i 1631, Folsted 1696, Munkebøl 1717.⁴⁷ I landskabet Bredsted var det reglen, at vedtægterne blev bekræftet af hver ny landfoged.⁴⁸ Vedtægten fra Vollerup fra 1716 er herredsfogedens "*Decisum*", en retslig dom, som skulle ende mange

Vedtægt for landsbyerne Adsbøl, Ellegård, Skovby, Moosgård og Grønholt i Angel (Flensborg amt), 15. august 1678. Udformet i landsbyen med underskrifter og gårdens tegn. Vedtægten er ikke bekræftet af øvrigheden; senere tilføjelser og ændringer er foretaget. LAS Abt. 167.1, nr. 357.

“pro et contra disputationes”, som var blevet ført i eller uden for retten.⁴⁹ Øvrighedens indgreb kunne ske, når stadige stridigheder inden for landsbyfællesskabet ikke førte frem til en ordening; men også fordi øvrigheden fulgte egne interesser. Dette bliver særlig tydeligt i Stapelholm og på Als. I 1621 udstedte Bergenhusen, Wohlde

og Bergen deres delvist ordret enslydende vedtægter.⁵⁰ I indledningerne henvises der, som det var almindeligt, til de herskende stridigheder. Overensstemmelser i den efterfølgende tekst kan skyldes, at landsbyerne lå tæt på hinanden; men det kan også have sin årsag i, at amtmanden Gosche Wensin personligt var tilstede og selv udfærdi-

gede vedtægterne. 1634 kom der så en vedtægt for Bergenhusen, og i dette tilfælde kan skabelsen følges nærmere. Efter at der igen var opstået stridigheder, indfandt junker Friedrich von Beverfort fra Gottorp amt sig. Han undersøgte sagen og formulerede klagepunkterne, som landsbylavet herefter samledes for at tage stilling til. Endelig dukkede amtmanden i egen person op og fastlagde en vedtægt i den endelige form. Denne slutversion afveg på væsentlige punkter fra landsbyfælleskabets forslag, bl.a. ændrede amtmanden bødernes vej: de gik ikke mere til fællesskabet, men til hertugen, og bøder i øl blev derfor konverteret til penge.⁵¹ Tre år senere lod samme amtmand udstede en vedtægt for Store Dannevirke, og her finder man da ordrette overensstemmelser med vedtægten fra Bergenhusen.⁵² I dette tilfælde er der så langt mellem landsbyerne, at der ikke kan herske tvivl om, at det er amtmandens indflydelse, der gør sig gældende, og disse vedtægter bliver da også udstedt i amtmandens navn, ikke som normalt i landsbyens.

På Als udstedtes i flere omgange adskillige omtrent ordret enslydende vedtægter. Fra Sønderborg amt kender man fra den 15. juni 1638 ikke mindre end syv vedtægter, hvorom dette gælder, nemlig fra landsbyerne Hørup, Lebøl, Mintebjerg, Sarup, Skovby, Tandstet og Vibøge, og tre er dateret 15. maj 1661 – fra Ertebjerg, Mommark og Svelstrupskov. Fra Nordborg amt eksisterer der hele 15 vedtægter, dateret

27. februar 1686 – fra Brandsbøl, Broballe, Dyndved med Stolbro, Egen, Elstrup, Havnbjerg, Helleved, Himmærk, Holm, Lavnsby, Lunden, Mjels, Pøl, Stevning og Torup.⁵³ Alene denne opførelse viser, at der må have været tendenser mod ensretning, og dette kan et nærmere studium bekræfte. Alle disse vedtægter udgik i de sønderborgske henholdsvis augustenburgske hertugers navn, de såkaldte “afdelte herrer”, der tilhørte kongehusets side-linje og besad store godser på Als. Deres mål var det, som fremgik af indledningerne i 1638, “*at enhver bye saa vidt sig voris gebede forstrecker deres vilkaarsbreff med klar och fundirte puncter schulle haffve*”. I Nordborg amt skulle de tilsvarende tjene til “*bedre disciplin og skick udi by og marck*”, og hertugen befalede sine embedsmænd og landsbyens oldermænd at overvåge deres overholdelse. Herved kom vedtægterne helt eksplicit til at fremme gennemførelsen af hertugelige bestemmelser. Mens Nordborgvedtægterne er ens ord for ord, udviser Sønderborgs amts visse lokale forskelle; men øvrighedens ensrettende hånd skinner klart igennem.⁵⁴ Også her gjaldt det i sidste ende ikke mindst om at sikre finansielle interesser: overalt deltes bødepengene med samme parter til herskab og fællesskab. Men naturligvis spillede det også ind, at gods- og amtsforvaltningen blev lettere med et ensartet lovgrundlag på landsbyplan.

Den kongelige forordning af 1721 bevirkede, at der også i andre amter

skete en standardisering af vedtægterne. I Flensborg amt kom der således i årene herefter nærmest en strøm af nye og reviderede vedtægter, som udtrykkelig refererede til forordning af 1721.⁵⁵ De indeholder enkelte ordret enslydende artikler, der klart afslører øvrighedens indflydelse. I almindelighed begyndte den landsherrelige forvaltning i disse år i stigende grad at benytte vedtægterne til at gennemføre de kongelige forordninger. Hvad der ikke tidligere havde været muligt, nemlig at gennemføre forordninger mod tiggeri i landsbyerne, det kunne lade sig gøre ved hjælp af vedtægterne, og man finder nu specificerede paragraffer mod tiggeriet i dem. I Niebøl sogn blev der i 1709 oprettet en vedtægt til "afskaffelse af betleri og til de fattiges forplejning", som så efter øvrighedens befaling også udvidedes til de omkringliggende sogne.⁵⁶ Overalt demonstrerer indledningerne øvrighedens initiativ, f.eks. i Klangsbøl, hvor det lyder: "Eftersom det er kendt, at der ved de omløbende betlere drives meget liderligt, gudløst væsen, æderi og druk, hor og tyveri og andre store synder og skader og eftersom underholdet af sognenes egne fattige forhindres særdeles af samme, så er den høje landsøvrighed blevet bevæget til, ud fra landsherrelig forsorg, at udstede en befaling for at sådan gudløshed kan hindres, de fremmede betlere afskaffes og hvert sogn sørge for sine egne fattige".⁵⁷ Også i Flensborg amt gjorde amtsfor-

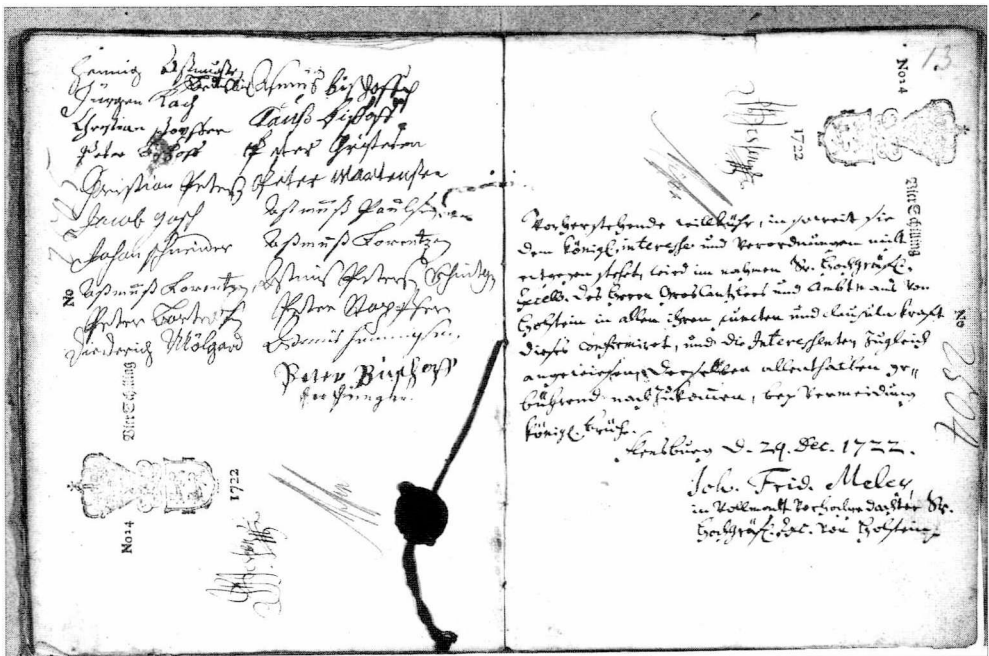
valter J. Thomsen i 1725 et tilsvarende forsøg på ved hjælp af vedtægter at afskaffe tiggeriet og regulere fattigtforsorgen.⁵⁸

Og husmandsbebyggelserne uden for Flensborg fik i 1729 og 1734 nærmest enslydende vedtægter, som skulle opretholde den offentlige orden; de indeholdt bestemmelser om pligt til at følge de døde til graven, forholdsregler mod brand, brøndenes renholdelse, orden ved forsamlinger og fester. Først og fremmest blev det imidlertid forbudt at huse fremmede og sikret, at de pligtige "forbedelspenge" betaltes. Også her stod øvrighedens interesser med hensyn til indtægter og offentlig orden altså i første række. I 1729 hedder det, at ejendomsbesiddere og logerende i Sønderhulvej forpligter sig til ikke at indtage fremmede i deres huse. Fremover skal de fremmede, som ønsker at flytte ind, indhente skriftlig tilladelse fra herredsfogeden, lade sig indskrive til betaling af den særlige husmandsafgift "forbedelspenge" på amtsstuen og have et bevis herfra. Hvis nogen af de fastboende handlede herimod "det være sig blot for en nat", og blev pågrebet heri, "hvad oldermændene skal have flittigt opsyn med", så skulle pågældende give fire rigsdaler i bøde til herredsfogeden samt hæfte for eventuelle ulovligheder, som den illegale beboer måtte have begået.⁵⁹

Skønt øvrighedens indgreb i og kontrol med vedtægterne altså tog til,

levede den gamle fremgangsmåde ved oprettelse af vedtægter videre i visse tilfælde. Ganske vist stod det at læse i den kongelige forordning af 1721, at amtmandens bekræftelse af vedtægterne var påkrævet; men dette blev ikke altid overholdt. Der skabtes stadig ikke-bekræftede vedtægter, der fik lige så god gyldighed som de bekræftede (Vedding 1726, Valsbøl 1734, Strukum 1738, Sønder Haksted 1745, Øster Lohede 1750, Kløjing 1753, Vester Lohede og Østerlangenhorn 1758, Borgsum og Vitsum 1772,

Skardebøl 1784).⁶⁰ Landsbyfælleskabet i Store Solt kom i 1762 med en begrundelse for, at deres 20 år gamle vedtægt aldrig var blevet bekræftet, nemlig, at man da, som årene gik og omstændighederne ændrede sig, kunne forbedre og supplere vedtægten.⁶¹ Desuden fandtes der også efter 1721 vedtægter, der ikke, som det ellers var pligtigt, blev godkendt af amtmanden; men på gammel vis nøjedes med herredsfogedens bekræftelse, f.eks. Sønder Haksteds fra 1747.⁶² Her opretholdt man landsbyens gamle

Vedtægt for Grønholt og Brunsbøl i Flensborg amt, 4. december 1722. På stempelpapir fra året 1722, underskrevet af indbyggerne og besejlet af amtet. Bekræftet af amtsforvalteren i den flensborgske amtmands navn. LAS Abt. 167.1, nr 357.

selvstyre og vedtægterne som frivillig jurisdiktion. Det vigtigste var fortsat ordenens opretholdelse, og bekræftelsen af vedtægterne blev kun indhentet, hvis det var nødvendigt for at gennemføre dette, eller hvis amtmanden insisterede på at sætte sine rettigheder igennem.

Konklusion

Hvis vi igen vender os til udgangspunktet og den herskende mening om, at vedtægterne er udtryk for landsbyernes selvstyre, som så langsomt trængtes tilbage i takt med dannelsen af den tidlige moderne stat, så kan denne tese siges at være bekræftet ved undersøgelsen af den retshistoriske udvikling. Før 1721 betonedes landsbyslavene til stadighed det frivillige i deres foretagende, således oprettede Behrendorf sine vedtægter i 1676 med "utvungen vilje", ligesom de i Bov i 1706 blev til "enig, frivillig og utvungen".⁶³ Formuleringer af den slags finder man ikke senere. For mens retten i sin funktion som notar ikke fulgte egne interesser, så gjorde øvrigheden i stigende grad vedtægterne til et middel for egne interesser. På den ene side accepterede den vedtægterne som et instrument for landsbyens selvforvaltning, på den anden side udnyttede den vedtægterne finansielt (bøderne) og til at gennemføre statslige forordninger. Således

blev det, som oprindeligt var et udtryk for landsbyens frihed, udnyttet af landsherrerne til at gennemføre deres absolutistiske magtkrav helt ude i landbebyggelserne. Processen blev da på den ene side drevet frem af en øget skriftlig retsliggørelse, nødvendiggjort af landsbyens behov, på den anden side af landsherrens bevidste disciplinering og indskrænkning af det lokale selvstyre. Dette skal dog på ingen måde ses som en udvikling, der gik imod landsbyfællesskabernes ønsker. I den tid, hvor initiativet i stigende grad gled over til øvrigheden, ændrede vilkårene i landsbyerne sig grundlæggende gennem befolkningsvækst, social differentiering og økonomiske ændringer. Laget af gårdmænd, som i almindelighed stod for oprettelsen af vedtægter⁶⁴, blev i stadig stærkere grad henvist til at sikre sig over for det voksende antal småbesiddere og besiddelsesløse. Der opstod altså sammenfaldende interesser hos øvrigheden og landsbyens øvre lag i at skabe og opretholde en stabil orden.⁶⁵ En undersøgelse af, hvordan vedtægterne konkret formedes efter de enkelte gruppers interesser i landsbyen, vil imidlertid sprænge rammerne for denne undersøgelse, der har begrænset sig til de retslige aspekter.

Oversættelse: Bjørn Poulsen

NOTER:

1. En udgivelse er under forberedelse. Eugen Wohlhaupter: "Die Bauernbeliebungen Schleswig-Holsteins", *Kieler Blätter* 1938, s. 163-185, fortegner ca. 130 vedtægter i Slesvig. – Arkivforkortelser i det flg.: LAA = Landsarkivet for Sønderjylland, Aabenraa. LAS = Landesarchiv Schleswig-Holstein, Schleswig. RAK = Rigsarkivet, Kbh.
2. Jfr. udkast til en vedtægtsbekræftelse fra 1611, LAS Abt. 7, nr. 5392.
3. *De Hansborgske Domme 1545 - 1578* Bd. 1, Kbh. 1994, s. 208 - 210. LAA Solvig godsarkiv 1.
4. Jfr. Poul Meyer: *Danske Bylag. En fremsstilling af det danske landsbystyre paa baggrund af retshistoriske studier over jordfællesskabets hovedproblemer*, Kbh. 1949, s. 47 - 48. Her fremsættes der formodninger om ældre vedtægter.
5. Henning Mathiesen: *Hertugens folk. Landbrugerne under Rønhave og Sønderborg Ladegård i tiden inden udskiftningen*, Aabenraa 1992, s. 52.
6. Jfr. *Danske Vider og Vedtægter eller gamle Landsbylove og Byskråer* bd. 5, udg. af Poul Bjerger, Thyge J. Söegaard, August F. Schmidt, Kbh. 1904-38. Til dansk forsknings nuværende stade se Helle Schummel: "Landsbyfællesskabet – Hvem har skrevet hvad og hvad ved vi?", *Bol og By* 1990: 2, s. 50-91. – Ostfriesische Bauerrechte, udg. Wilhelm Ebel, Aurich 1964. Ekkerhard Seeber: *Die Oldenburger Bauerbriefe. Untersuchungen zur bäuerlichen Selbstverwaltung in der Grafschaft Oldenburg von 1580 bis 1810*, Oldenburg 1975. Peter Letkemann: "Willküren der Dörfer in der Kulmer Stadtniederung", *Beiträge zur Geschichte Westpreußens* 8, 1983, s. 41-68.
7. *Schleswig-Holsteinische Regesten und Urkunden* Bd. 10, *Kloster Ahrensböök 1328-1565*, bearb. v. Wolfgang Prange, Neumünster 1989, s. 235-6. Til holstenske forhold i øvrigt Ingeborg Ast-Reimers: *Landgemeinde und Territorialstaat. Der Wandel der Sozialstruktur im 18. Jahrhundert dargestellt an der Verkopplung in den königlichen Ämtern Holsteins*, Neumünster 1965, s. 64-98.
8. Jfr. *Hohenlohische Dorfordnungen*, bearb. von Karl und Marianne Schumm, Stuttgart 1985. Bernd Schildt: "Buße, Strafe und Schadenersatz in Nordthüringischen Dorfordnungen des 16. Jahrhunderts", *Wiss. Zeitschrift Univ. Halle* 36, 1987 G, 4, s. 61-72. Samme: "Der Friedensgedanke im Dorfrecht: Das Beispiel Thüringen", *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Germanistische Abteilung* 120, 1990, s. 188-235. Samme: "Rechtliche Aspekte bäuerlicher Wirtschaftsführung im 15. und 16. Jahrhundert nach thüringischen Dorfordnungen", *Zeitschrift des Vereins für Thüringische Geschichte* 47, 1993, s. 43-47.
9. Jfr. Seeber (se note 6), s. 25-29. Til den nyere forskning se også: *Deutsche ländliche Rechtsquellen. Probleme und Wege der Weistumsforschung*, hrsg. v. Peter Blickle, Stuttgart 1977.
10. Hans Fehr: "Über Weistumsforschung", *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 13, 1916, s. 556.

11. Wohlhaupter (se note 1), s. 163.
Dieter Werkmüller: *Über Aufkommen und Verbreitung der Weistümer. Nach der Sammlung von Jacob Grimm*, Berlin 1972, s. 103-4.
12. Eugen Wohlhaupter: *Rechtsquellen Schleswig-Holsteins*, Kiel 1938, s. 39.
Jürgen Falkenhagen: *Absolutes Staatswesen und Autonomie der Territorialverbände und Genossenschaften. Eine Studie zur Entwicklung des modernen Staates in Schleswig-Holstein an Hand der landherrlichen Gesetzgebung des 17. und 18. Jahrhunderts*, Diss. Kiel 1967, s. 167-171.
Frauke Hildebrandt: *Die Nachbarschaften in Angeln vom 17. bis 19. Jahrhundert*, Neumünster 1985, s. 22, 62-65.
13. LAS Abt. 167. 1, nr. 357. – Tyske citater er i det følgende oversat med normal skrift, mens danske citater gengives i originalform og med kursiv.
14. LAS Abt. 167. 1, nr. 357.
15. Privateje.
16. LAS Abt. 167. 4, nr. 46 og Abt. 400.5, nr. 544.
17. LAS Abt. 400.5, nr. 544, s. 333-360
18. LAS Abt. 400.5, nr. 544, s. 333-360
19. LAA Topografica 623.
20. LAA Lindeved gods 1; LAA Præstearkiver 57 H 4; LAA Topografica 171/172, 474 og 623; LAS Abt 167. 1 nr. 357.
21. LAA Solvig godsarkiv 1; LAA Præstearkiver 41 H 5; LAA Retsbetjentarkiver 2179; LAA Topografica 70 og 307. Jfr. Hans Peter Carstensen: "Die Dorf- und Flurverfassung im Amte Tondern im 17. und 18. Jahrhundert", *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte* 54, 1924, s. 155-56.
22. LAA Solvig godsarkiv 1.
23. LAA Retsbetjentarkiver 376, f. 53v - 54v.
24. LAS Urk. Abt. C.nr. 112; privateje; LAA Præstearkiver 41 H 5.
25. LAS Abt. 167.6, nr. 14, f. 219r-221r.
26. Ang. herredsfogedens opgaver se Ernst Joachim Fürsen: *Der Hargesvogt im Herzogtum Schleswig unter besonderer Berücksichtigung des Zeitraumes von 1721-1867*, Diss. Kiel 1973, s. 91-129.
27. Immensted 1625 og Ostenfeld 1625 i LAS Abt 163, nr. 2; Ipernsted 1668 i LAS Abt. 163, nr. 5.
28. Det fælles øllag tjente funktionelt til at genetablere det fælleskab, som havde lidt skade ved overtrædelsen.
29. Processer mod udpantning finder man atter og atter i tingbøgerne. Jfr. C.L.E. v. Stemann: *Schleswigs Recht und Gerichtsverfassung*, Schlesvig 1855, s. 112, 114, 195, 258. Meyer (se note 4), s. 351, anser i praksis herredstinget som anden instans i forhold til bystævnet.
30. Det forekom, at man nægtede at underskrive – LAS Abt 167.1, nr. 357. Der er også et tilfælde i Nørre Haksted 1733. Jfr. LAS 167 AR Flensburg 1725.
31. c 46: *Hvad Vide, som Almuen legger paa nogen By eller Torp om Heigned og Gjerdde, seer Hiord og anden Byens Nytte og Tarff, det maa ey en Grande eller to kuld-kaste, meden skulle alle holde Vide og Vedtegt. Hvo som siden bryder og ey vil holde som andre Grande vedtager, da muede hannem pante for hans Uliudelse og ey bryde forthi enthen Waald, Herrewerk eller andet. Her gengivet Stemann* (se note 29), s. 112, note 104.
32. Retten anfører, at det *der beyden Dörper Willkohr gewesen, dat allwor einer de Willkôr gebraken, se ehme panten mögen, ock vermöge Christiani III. Recessen artic. 46 klerlich tho ersehen, dat wan*

- einer de Willkühr nicht helt und se ehme deswegen panden, keine Herwergk noch Gewalt daran verövet wert*, Stemann (se note 29), s. 195.
33. LAA Solvig godsarkiv 1.
  34. LAS Abt 167.6, nr. 14, f. 219r-221r.
  35. Fürsen, (se note 26), s. 117.
  36. Gemeindearchiv Harrislee.
  37. I ganske enkelte tilfælde bad man om selve hertugens konfirmation, således i Løgum, Humtrup og Braderup 1520 og 1611. LAS Abt 7, nr. 5392.
  38. LAA Løgumkloster amt CV.1, nr. 64 (Afløseringen fra Kiel). Jfr. også Store Vi 1623, LAS Abt. 167.1, nr. 357.
  39. Fürsen (se note 26), s. 102.
  40. F. eks. LAS Abt. 168 AR Gottorf 1597, 1599, 1623; Abt. 163 AR Husum 1614, 1631; Abt. 161 AR Tondern/Geestharden 1611, 1615, 1643.
  41. *Corpus Constitutionum Regio-Holsaticarum* 1, Altona 1749, s. 625-26. I litteraturen refereres der af og til en yderligere forordning fra 1736 (f. eks. hos Hildebrandt (se note 12), s. 64), som indskrænkede vedtægternes gyldighed yderligere. Den gjaldt imidlertid ikke for vedtægter, men for gilderne; jfr. *Corpus Constitutionum* 1, s. 1104-1106.
  42. LAS Abt. 167.6, nr. 26, s. 324-328.
  43. LAA Topografica 325.
  44. LAS Abt 65.2, nr. 2988.
  45. Häberlinmuseum Wyk på Før, jfr. for Agtrup LAS Abt. 65.2, nr. 1770.
  46. Georg Hanssen: "Die Dorfwillküren oder Nachbarbeliebungen in norddeutschen Gegenden" i samme: *Agrarhistorische Abhandlungen* bd. 2, Leipzig 1884, s. 103-4.
  47. Stemann (se note 29), s. 138-140. LAS Abt 400.5, nr. 544, s. 161-166, 375-390.
  48. Vedtægterne for Løvensted blev eksempelvis konfirmeret i 1675, 1676, 1690, 1695, 1713, 1732, og 1749; mens Ebøls og Uphusums konfirmeredes 1758, 1763 og 1769 og Joldelunds i 1732 og 1749. LAS Abt. 400.5, nr. 544.
  49. LAS Abt 161 nr. 161 (tidl. 210) og LAA Søgård og Årtoft godser 45.
  50. LAS Abt 7, nr. 4619.
  51. Willers Jessen: *Chronik der Landschaft Stapelholm, Rendsburg* 1950, s. 431-439. Sagen befinder sig LAS Abt. 7, nr. 4619.
  52. LAS Urk.-Abt. c, nr. 246a.
  53. LAA Sønderborg amt, forskellige landvæsenssager 1634-1818; LAA Nordborg amt, landvæsenssager 1 (1639)-1777; LAA Augustenborgske og Gråstenske godser 32; RAK Rtk., 1. slesv. kontor C 101 a.
  54. Jfr. sammenligningen mellem nogle af vedtægterne hos Mathiesen (se note 5), s. 154-156.
  55. Wohlhaupter (se note 1), s. 175-76.
  56. Heinz Sandelmann: *Das Kirchen-, Armen- und Schulwesen in Niebüll-Deezbüll. Vom 16. bis zum Anfang des 20. Jahrhunderts*, Bredstedt 1989, s. 237-241.
  57. LAS Abt 161, nr. 505.
  58. Martin Rheinheimer: "Armut in Großolt (Angeln) 1700-1900", *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte* 118, 1993, s. 57-60, 110-111.
  59. LAS Abt. 167.6, nr. 18, s. 485. Jfr. vedtægterne fra Nørrehulvej 1734, Tvedskov (Twedterholz) 1734 såvel som Kavslund, Vandløse (Wasserlos), Windloch og Englsby 1734 – LAS Abt 167.6, nr. 20, s. 107-110, 160-163.
  60. LAS Abt. 400.5, nr. 544; LAS Abt 167.1, nr. 357; LAA Løgumkloster amt CV.1, nr. 64 (Afl. fra Kiel); LAS Abt. 66, nr. 573. Også i grevskabet Oldenburg eksisterede

der indtil 1700-tallets midte ukonfirmerede vedtægter, jfr. Seeber (se note 6), s. 38-49.

61. LAS Abt 167.1, nr. 357.
62. LAS Abt 167.1, nr. 357.
63. LAS Abt. 400.5, nr. 544, s. 479 ff.; LAS Abt. 167.6, nr. 14, f. 219r-221r.
64. Hanssen (se note 46), s. 85. Falkenhagen (se note 12), s. 166. Hildebrandt (se note 12), s. 57-59.
65. Jfr. Konrad Köstlin: "Die Verrechtlichung der Volkskultur", *Das Recht der kleinen Leute*, Berlin 1976, s. 109-124. Rheinheimer (se note 58), s. 47-56.